

Osmanlı Kültürel Mirasında Sabun

Said Öztürk*

Hayatı kuşatan ihtiyaçlara cevap vermek üzere üretilen ürünler tarih boyunca sadece ihtiyaç maddesi olarak kalmamış, çoğu zaman kültürel bir motif ve obje olarak da yerlerini almıştır. Bu tebliğimizde temel bir ihtiyaç maddesi olan sabun etrafında oluşan kültürel unsurlara değinilecek, çağlar boyu temizlik maddesi olarak birinci sırada yer alan sabunun ortaya çıkışına, batı ve doğu âleminde kullanımına, ayrıca temizliğe atfedilen değere ve sabun öncesi temizlikte kullanılan maddelere yer verilecektir.

Temizlik medeniliğin bir gereği sayılmaktadır. Bu sebeple yıkayıcı ve temizleyici maddelerin tüketim seviyesi toplumların gelişmişlik düzeyini yansıtan göstergelerden birisi olarak kabul edilmektedir.¹ Alman Kimyacı Justus Von Liebig, "Bir devletin sabun tüketimi sağlık ve medeniyetinin ölçüsü olabilir. Eğer iki ülkenin nüfus toplamları birbirine eşitse en fazla sağlıklı ve en fazla medeni olanı daha çok sabun tüketeni olacaktır" der.²

Kül ve Kil

Acaba insanoğlu kadim dönemlerde temizlikte hangi maddeleri kullanıyordu? Anadolu insanının hâlâ kullandığı kil, kül ve sabun hemen hatırımıza geliyor. 1930'ların Türkiye'sinde köylerde çamaşır için kile benzer maddeler kullanılıyordu.³ Değişik amaçlarla kullanılan kül/ küllü su öncelikle çamaşır yıkamada güçlü bir temizleyici olarak Anadolu'da yaygınlık kazanmıştı. Onun çamaşırını daha iyi temizlediğine inanılırdı. İki asır öncesinin edebi metinlerinde, mesela 1814'de vefat eden Adanalı Seyyid Osman Sürûfî'nin mısralarında külün çamaşırda kullanıldığına dair bilgilere rastlıyoruz;

* Prof. Dr. Said Öztürk

Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul.
saidozturk@hotmail.com

¹ Hüseyin Çelik, *Temizlik Doğudan Gelir*, Ankara 1995, s. 1; *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu-Kimya Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Sabun Alt Komisyonu Raporu*, DPT yayınları, Ankara 1996, s. 1.

² *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Sabun ve Deterjan Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT yayınları, Ankara 1977, s. 7.

³ "Bir kalıp sabunun yapılışı", *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, C. 9, s. 3866.

Müşterînin çamaşırıcı alaca anterisin

Urmasın küllü suya belki boyasın çıkarır.

Yirminci yüzyılın başlarında kül aranan bir meta idi. Ali Kemal Balkanlı 70-80 yıl önce kendi çocukluk döneminde mahalle aralarında kül toplayıp satanların bulunduğu bahsetmektedir.

Kül ve küllü su sadece Anadolu'da bilinen bir temizleyici değildi. Araplar, Acemler ve Fransızlar da küllü suyu biliyorlardı. Alexandr Handjeri'nin 1840-41 yıllarında basılan *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc* adlı sözlüğünün lessive maddesinde küllü suyun Arapçası mâû'r-remâd, Farsçası âb-ı hâkiser olarak verilmektedir. Hançerî'nin örnek olarak verdiği "A laver la tete d'une more, la tete d'un âne, on y perd sa lessive / Mağribli bir kadının ya da bir eşeğin başını yıkamaya kalkışan bu işde külünü bitirir" diyen Fransız atasözü küllü suyun Fransa'da dolayısıyla Avrupa'da da kullanıldığını ortaya koymaktadır.⁴

Kil ise, onu tanımayan yeni nesil için bir toprak cinsini ifade etmekten başka anlam taşımaz. Fakat kil yüzyıllar boyunca Doğu ve Batı âleminde temizlikte ve tıbbî tedavide kullanılan uluslararası bir ticaret metaıdır. Kil kullanımı üstelik ekonomik kaygıların getirdiği zorunluluktan kaynaklanmıyordu. Kil uygulamada olumlu sonuçları bilinen, faydalı, denenmiş, ucuz ya da bedava bir ihtiyaç maddesi ve gereç olduğu için tercih ediliyordu. Baş kili, çamaşır kili ve bulaşık kili gibi muhtelif cinsleri vardı. Özellikle kadınlar, saçlarının yumuşaması için kili daima kullanıyorlardı. Banyoya girmeden yarım saat önce ıslatılan ve böylece yumuşayan kil başa sürülerek saçların yumuşaması sağlanırdı. Eskinin bazı tanınmış kil çeşitleri şunlardır; 1- Gil-i Ermenî (Ermen kili), 2- Gil-i Hayâ, 3- Gil-i Horasânî, 4- Gil-i İkritus (Girit kili), 5- Gil-i Kıbrısî, 6- Gil-i Mahtum (Kâhin kili), 7- Gil-i Mısırî, 8- Gil-i Parsî (Gil-i serşûy / İran kili), 9- Gil-i Rûmî (Anadolu kili), 10- Gil-i Şâmûsî, 11-Gil-i Zerd (Sarı kil).⁵

İnsanoğlunun kadim dönemlerde temizlikte hangi maddeleri kullandığı sorusuna cevap olarak kül ve kilin yanında pek çok hammadde ve mamul ürünler sıralanabilir. Türkmen obalarında, yaylalarda çöven, sabun otu, kirtik otu denilen bir bitkiden faydalanılırdı. Yünlü mamuller bununla temizlenirdi. Kilim, keçe, çuval gibi kalın eşyaların kirlerinin

⁴ Bk. Halil Erdoğan Cengiz, "Eski çamaşırlar, killer, sabunlar ve leke çıkarma yöntemleri", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1993, C. 19, S. 112, İstanbul 1993, s. 44-47.

⁵ *agm.*, s. 44-45.

giderilmesinde yeşil renkli bir toprak kullanılır, bu topraktan sabun kalıbı gibi kalıp yapılarak yayla dönüşü konu komşuya hediye edilirdi. Üzerlik otu yakılarak elde edilen küle *aşkar* denilir ve bu kül yumuşatıcı olarak kullanılırdı.⁶

Temizliğin sembol ismi: Sabun

Anadolu insanın engin tecrübe dağarcığında olan daha pek çok temizleyici sayılabilir. Ama kullanılan bütün bu temizleyiciler içerisinde en önemlisi kuşkusuz sabun idi. Çünkü "tahir olduğu zahir" idi.⁷

Sabun kelimesini telaffuz ederken bile hep temizliği içimizde duymuşuzdur. Nihad Sâmî Banarlı "Türkçenin Sırları" adlı eserinde; "sabun kokusunu yâhud sabundaki hafif ve güzel kokuyu sever misiniz? Sanırım çok insana bu koku, doğrudan doğruya temizliğin kokusu, onun tüten buğusu imiş gibi, hoş gelir" diyor.⁸ Darbimesel hâline gelen "Sabun zâhire, sadakat bâtna", "Sabun köpüğü", "Sabunun lekesi var, onun yok" gibi sabun ögesi taşıyan sözlerle de temizliği, pâklığı ve ayıptan âri olmayı anlatmak istemişizdir. "Sabunun çıkarmadığı lekeyi zenginlik çıkarır" özdeyişi ile de ilk akla gelen temizleyicinin sabun olduğu zımnen ifade ediliyordu. Şairlerin şiirlerinde de aynı tema işlenir. 18. yüzyılın Enderunlu şairi Fâzıl'ın Zenannâme'sindeki şu mısralar ile bu temanın nasıl işlendiği görülmektedir:⁹

Görmedik aybını bu hatunun

Lekesi var mı acep sabunun

Yıkayıcı ve temizleyici maddelerin en önemlisi olan sabun, temizlik anlayışının bir ürünü olarak doğmuş ve antik çağdan günümüze gelinceye kadar önemli gelişmeler geçirmiştir. Sabun esas itibariyle, ana maddesi nebati ve hayvani yağların veya yağ asitlerinin alkaliler ile (NaOH, KOH vb.) reaksiyonu sonucu üretilen ve genel anlamda canlılar ile eşyaların temizlenmesinde kullanılan, ancak tekstil sanayi gibi diğer sanayi kollarında da

⁶ Bu bilgiler Prof. Dr. Ahmet Uğur'dan alınmıştır.

⁷ Ahmed Safi, *Sefinetü's-Sâfi*, Yazma nüsha, C. 12, s. 1574.

⁸ Nihad Sâmî Banarlı, *Türkçenin Sırları*, 10. Baskı, İstanbul 1987, s. 59.

⁹ *Lûgat-ı Ebuzziya*, Kostantiniyye 1308, s. 603; Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati*, İstanbul 1943, C. 3, s. 275. Enderunlu Fâzıl hakkında bk. Hasan Âli Göksoy, "Enderunlu Fâzıl ve Zenannâme", *İlgi Dergisi*, Mayıs 1976, Yıl 10, S. 23, s. 29-32.

kullanım yeri bulan ilk ve en eski temizlik maddesidir.¹⁰ Sabun kimyasal olarak terkininde en az altı karbon bulunan yüksek molekülü yağ asitlerinin tuzlarına denilmektedir. Ticarete bizim sabun dediğimiz madde, karakteristik özgülükleri bulunan yüksek molekülü yağ asitlerinin alkali tuzlarıdır.¹¹

Sabun kelimesi etimolojik açıdan batı menşeli (Latince) bir kelimedir. "sapo", "saipo" vb. şekillerde kullanılmıştır. Bu kelime şark alemine de geçmiş ve yaygın bir kullanım kazanmıştır. Sapo bir saç boyası malzemesi (rutilandis capillis) ve aynı zamanda tıbbi merhem manasına geliyordu.¹² Genel kanaat bu yönde olmakla beraber Ahmed Sâfi yazma hâlindeki dev ansiklopedisinde kelimenin menşesine ilişkin farklı şu açıklamayı getiriyor:

"...Esahh-ı Şemsi'l-Ma'ârif müellifi Eş-Şeyh Abdurrahman El-Bûnî cenabları tertib ve icadına mebni (esâbu'l-bûnî) denüb kesret-i isti'malden ba'zı hurûfi hazf ve terhîm ile sabun olmuşdur. Amma kütüb-i etibbâda Hürmüs muhteri'âtından olduğu iltizam kerdeleridir."¹³

Lûgat-ı Ebuzziya'da ise sabun kelimesi için; "...şârih-i Kâmûs'un kavline göre men' ve sarf eylemek manasına olan صين(SBN)'den müştakdır ki bedenden evsahı men' ve izâle eder" açıklaması yapılmıştır.¹⁴

Sabunun ortaya çıkışı konusunda birçok görüş bulunmaktadır. Ancak burada kısaca değinilecektir. Sabunun ilk kullanılmaya başlanması Mezopotamya'da görülür. Dokumacılığın İ.Ö 4000'li yıllarda Mezopotamya'da iyice gelişmiş olduğu, dokuma evlerinde iplik ve kumaşların yıkanmasında sabun, potas ve şap kullanıldığı bilinmektedir.¹⁵ Arkeolog Levey'in yaptığı arkeolojik kazılarda elde edilen bilgilere göre de, sabun Mezopotamya uygarlıklarınca bilinmekte ve Sümerlilere kadar geri gitmektedir. Muhtelif sabun çeşitleri Mezopotamyalılarca tedavide kullanılmakta idi.¹⁶ Belgelere göre bugünkü sabunun ilkel şekli ilk çağlarda Araplar tarafından yapılmıştır.¹⁷ Bir görüşe göre alkaliyi sıvı yağla karıştırarak ilk sabunu yapanlar Mısırlılardır. Fakat bu yapım usulü Filistin'de daha peygamberler çağından beri bilinmekte idi. Beni İsraililer metalürjide kullanılan potasyum hidroksit (bor, borit) ve özellikle tuvalet sabunlarında kullanılan sodyum hidroksit (neter) olmak üzere iki çeşit alkali

¹⁰ *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu-Kimya Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Sabun Alt Komisyonu Raporu*, DPT yayınları, Ankara 1996, s. 1.

¹¹ Mithat Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*, İstanbul 1936, s. 117.

¹² "Sabun", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, C. 10, s. 15.

¹³ Ahmed Safi, *Sefinetü's-Sâfi*, Yazma nüsha, C. 12, s. 1574.

¹⁴ *Lûgat-ı Ebuzziya*, Kostantiniyye 1308, s. 603.

¹⁵ Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 460.

¹⁶ Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK yayınları, Ankara, 1982.

¹⁷ "Sabun", *Meydan Larousse I-XII*, İstanbul 1972, C. 10, s. 805.

kullanıyorlardı. Tevrat'ın Yeremya kısmının 22. ayeti kül suyu ve sabunun vücut temizliğinde kullanıldığına değinmektedir.¹⁸

Türk-İslam dünyasında temizliğe verilen önem, temizlikte kullanılan maddeler ve sabun kullanımı

Kültür tarihçileri, Türklerin temizliğe aşırı itina gösterdiklerini belirtmektedirler. Dilimizde bulunan *temiz*, *temizlik*, *tâhir*, *tahâret*, *nezih*, *nezâfet*, *pâk*, *pâklık*, *latif*, *letâfet* gibi kelimelerle hep bu kavramı anlatmaya çalışırız. MS 5. yüzyılda vuku bulan şu hadise Türklerin temizliğe verdiği önemi anlatması açısından ilginçtir; Proto-Moğol kavimleri tarafından kurulan Juan-juan (Avar) devletine Türkler bir elçi heyeti gönderirler. Elçiler bu Proto-moğol kavimlerinin çok kirlî ve pis olduklarını görmüşler; "Biz, insanların değil; hayvanların memleketine gelmişiz!" dedikten sonra da geri dönmüşler idi. Bu tarihlerde Türk illerinde sabun kullanılırken Moğolların sabunu bilmedikleri tarihi romanlara konu olmuştur. 6. yüzyılın sonlarında Türk illerine gelen Moğolların bir evde misafirliklerinde el yıkamak için verilen sabunu yedikleri anlatılmaktadır. Uygur yazılarında geçen "Keçi sütü ile yıkanırsa", "vücudunu temizce, yunup, yıkayıp", "yunup, yıkanıp, temizlensin" vb. ifadeler de Türklerde ciddi bir temizlik anlayışının varlığını gösteren delillerdir.¹⁹

Türkler yaklaşık olarak 11. yüzyıla kadar sabun yerine sulardaki tabîî soda, çöven, saparna, sabun otu, süt kökü, kaşık otu, kılaya kavuğu, acı ağaç, herdemtaze, tavşankulağı, hintkestanesi vb. saponinli maddeler ve kül kullanıyorlardı.²⁰ Fakat Türklerin sabun yerine bu maddeleri kullandıklarını belirtirken sabunu bilmediklerini söyleyemeyiz. Çünkü 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte bile Türk illerinde sabun kullanıldığı, misafirlerine el yıkamak için sabun verdikleri bilinmektedir.²¹ Rus araştırmacı V.V.Barthold da "Moğol İstilasına Kadar Türkistan" adlı eserinin "Onikinci Yüzyıla Kadar Orta Asya" bölümünde meşhur İslam coğrafyacılardan Mukaddesî/ Makdisî'den naklen Sâ mâniler devrinde Tirmiz şehrinin ihracata konu olan malları arasında başta sabun ile hiltî (kötü kokulu bir bitki)'i zikretmektedir.²²

¹⁸ *Kitab-ı Mukaddes*, İstanbul 1981, s. 725; "Sabun", *Meydan Larousse I-XII*, İstanbul 1972, C. 10, s. 804.

¹⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Ankara 1991, C. 3, s. 101-102; Leon Kahunden, *Gökbayrak*, çev. Galip Bahtiyar, İstanbul 1933, s. 93.

²⁰ "Sabun", *Meydan Larousse I-XII*, İstanbul 1972, C. 10, s. 805.

²¹ Leon Kahunden, *Gökbayrak*, çev. Galip Bahtiyar, İstanbul 1933, s. 93.

²² V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hzl. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 253.

İslam'ın getirdiği ilke ve prensipler arasında temizliğin özel bir önemi vardır. İslam temizliği çok geniş boyutu ile ele almış, manevi kirlere arınmayı emrettiği gibi maddi kirlere de arınarak bireyin ve toplumun her yönüyle temiz olmasını istemiştir. İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve Hazret-i Peygamberin söz, fiil ve davranışlarını ifade eden hadislerde temizlik üzerinde çokça durulmuştur. Kur'an'da mescitlerden söz edilirken "...orada temizlenmeyi seven kimseler vardır. Allah temizlenenleri sever."²³ Bakara Suresinde geçen bir ayette "...şüphesiz Allah tevbe edenleri ve temizlenenleri sever"²⁴ buyrulmaktadır. Her iki ayette maddi temizliğin yanında manevi temizliğe de işaret edilmektedir. Sadece maddi temizlik konusunda "Giydiğin elbiselerini de (her zaman) temiz tut"²⁵ emri de temizliğe verilen önemi açıklamaktadır. Hadislerde ise temizliğin önemi şöyle vurgulanmıştır; "Din nezafet üzerine bina edilmiştir", "Namazın anahtarı temizliktir", "Temizlik imanın yarısıdır."²⁶

İslam'ın doğuş yıllarında Müslümanların temizlik malzemesi olarak "sidr" denilen ve suda köpüren bir çeşit bitki tozu kullandıkları klasik İslami kaynaklarda belirtilmiştir. Sidr, meyvesine Nebg/ Nibg denilen bizde Trabzon hurmasına benzer bir ağaçtır. Ayrıca ona Yaban Kirazı, Arap Kirazı veya Arabistan Kirazı da denilmektedir. Bu ağacın yaprakları kurutulup dövülür ve elde edilen toz, temizlikte ve yıkanırken sabun yerine kullanılırdı.²⁷

Ahter-i Kebir lûgatı *sidri* şöyle tanımlıyor; "bir ağaçtır ki evrakın kurudub döğerler ve dahi anınla hamamda yunurlar ve yemişine nebk dirler". Nebg'i ise aynı lûgat "sidr ağacının yemişi ki köknar yemişi dirler" diye belirtiyor.²⁸ Mu'cemu'l-Vasıt ise nebg'i; "Sidr ağacının meyvesi. Sidr familyasından bir ağaçtır ki kısa boylu, dalları düz ve beyaz renkli, yaprakları düz ve birbirine simetri, çiçekleri küçük, meyvesi yeşil ve tatlı olup yenir, Mısır ve Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinde yetişir" diye tanımlıyor.²⁹ Sidr, Botanikte "Zizyphus spina christi" olarak bilinir.

²³ *Kur'an*, Tevbe Suresi, ayet; 108.

²⁴ *Kur'an*, Bakara Suresi, ayet; 222.

²⁵ *Kur'an*, El-Müddesir Suresi, ayet; 4.

²⁶ İmam Gazali, *İhyau Ulumiddin I-X*, Terc. Ali Arslan, İstanbul 1981-1983, C. 2, s. 432-433.

²⁷ El Hafız Ebi Abdullah Muhammed bin Yezid El Kazvinî, *Sünen-i İbn-i Mace I-X*, Tercüme ve Şerh. Haydar Hatipoğlu, İstanbul 1982, C. 2, s. 333; İbn-i Hacer el Askalanî, *Bülüğu'l-Meram (Selamet Yolları) I-IV*, Tercüme şerh: Ahmed Davudoğlu, İstanbul tarihsiz, C. 1, s. 51, C. 2, s. 258, 261; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet 1318, s. 1453; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 862.

²⁸ Mustafa bin Şemseddin El-Karahisarî, *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1310, C. 1, s. 396, C. 2, s. 363

²⁹ İbrahim Enis ve diğerleri, *Mu'cemu'l-Vasıt*, İstanbul tarihsiz, s. 898.

Bu bitkiyi lugatlar "hünnap" ve "çiğde" olarak da tanımlamaktadır. Bunun botanikteki adı ise "Zizyphus jujuba"dır.³⁰ Hünnap; hünnapgillerin örnek bitkisi, yenilen meyvesi için özellikle Batı ve Güney Anadolu'da yetiştirilen dikenli bir ağaç, çiğde. Çiğde ise; ayrı çanak yapraklı iki çeneklilerden bir ağaç, hünnap. Bu ağacın kırmızı kabuklu, sert çekirdekli, iri zeytin biçim ve büyüklüğünde güzün olgunlaşan yemişidir.³¹

Yine "izhir" veya "izhar" adı verilen bir başka bitki de kullanılmıştır. Bu bitkinin Türkçe karşılığını lugatlar "boya otu" olarak veriyorlar.³² Diğer bir temizleyici nebat "hitmi" veya "hatmi" dir. Bu bitkinin botanikteki adı *Althaea officinalis*'dir. Sabun vazifesi görmektedir. Ahter-i Kebir lûgatı bu bitkiyi açıklarken "hevâtin tâifesi başların ekseri anımlar izale-i evsahda sabunluk ederler" der.³³ Ferit Devellioğlu ise hatmi bitkisine "ebegümeciye benzeyen, ondan daha büyük bir çiçek olup kök ve çiçekleri hekimlikte kullanılır" diyor.³⁴

Üşnân denilen çöğen otu da diğer bir temizlik maddesi olarak kullanılmıştır. Hatmî ve üşnan özellikle baş temizliğinde kullanılmıştır. Hazret-i Peygamber devrinde her iki bitki temizlikte kullanılmıştır.³⁵ Üşnan için çöğen, çöven, çöven otu, sabun çiçeği ve sabun otu gibi isimler de verilmiştir. Çöğen bitkisinin (*sponaria afficinalis*) içinde sponin denilen zehirli bir madde bulunmakta olup bu sebeple bitkinin kök ve yaprakları su ile çalkalanırsa sabun gibi bir köpük meydana gelmektedir. Bu madde tıpkı sabun gibi yağları temizlemektedir.³⁶ Üşnan veya çöğen, Şam bölgesi ahalesinin yakıp külünü sattıkları, el ve elbise yıkamada kullanılan, kumlu arazilerde yetişen hamaz nevinden yani ekşi ve acı bir bitkidir. Çoğan da denilmektedir. Sabun imalatında kullanılan kali veya kalya bu bitkinin yakılmasıyla elde

³⁰ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 862.

³¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük I-II*, Ankara 1988, C. 1, s. 310, 659. Ancak günümüzde *hünnap* ve *çiğde* adı verilen iki bitkinin birbirinden farklı olduğu belirtilmektedir.

³² İbn-i Hacer el Askalanî, *Büluğü'l-Meram (Selamet Yolları) I-IV*, Tercüme şerh: Ahmed Davudoğlu, İstanbul tarihsiz, C. 1, s. 48; Mustafa bin Şemseddin El-Karahisarî, *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1310, s. 22.

³³ İbn-i Hacer el Askalanî, *Büluğü'l-Meram (Selamet Yolları) I-IV*, Tercüme şerh: Ahmed Davudoğlu, İstanbul tarihsiz, C. 1, s. 158; Mustafa bin Şemseddin El-Karahisarî, *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1310, s. 280; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 235.

³⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1984, 6. baskı, s. 406.

³⁵ İbn-i Hacer el Askalanî, *Büluğü'l-Meram (Selamet Yolları) I-IV*, Tercüme şerh: Ahmed Davudoğlu, İstanbul tarihsiz, C. 1, s. 158. Üşnan'ın temizlikte kullanılmasının Hz. Peygamber'in vefatından sonra başladığına delalet eden ve Hz. Ömer'e isnad edilen "Biz Hz. Peygamber döneminde üşnanı bilmezdik" sözüne Irakî' Hazret-i Ömer hadisinde rastlamadığını belirtir. *Bk.* İmam Gazali, *İhyau Ulumiddin I-X*, Terc. Ali Arslan, İstanbul 1981-1983, C. 2, s. 435. İbn-i Hacer el Askalanî, *Büluğü'l-Meram (Selamet Yolları) I-IV*, Tercüme şerh: Ahmed Davudoğlu, İstanbul tarihsiz, C. 1, s. 158'de ise açık bir şekilde yıkanırken *hitmi* ve *üşnan* kullanılmasından bahsetmektedir.

³⁶ "Bir kalıp sabunun yapılışı", s. 3868; Pars Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul 1982, C.8, s. 2451.

edilir.³⁷ Üşnan dikenli bir bitki olup, botanikteki adı *Salsola kali*'dir. Üşnana kalya otu da denilmektedir.³⁸ Ayrıca üşnan; potas, kalya taşı, çorak ve dikenli çöven anlamlarına gelmektedir.³⁹ Burhan-ı Katı' üşnan için; "çoğan tabir olunan nebata derler, anınla esvab gasl olunub ve mahrûkundan kalya taşı imal ederler" tanımını getiriyor.⁴⁰ Ahter-i Kebir üşnan bitkisinin "hurz" manasına geldiğini, hurz'ı ise "çoğan dedikleri meşhur nesne üşnan gibi ve anın zarfına mıhraza derler" diyor.⁴¹ Mu'cemu'l-Vasît ise hurz'ı kısaca üşnan olarak açıkladıktan sonra şu bilgiyi veriyor; yakılır ve su üstüne serpilirse sabun gibi koyulaşan kül el ve elbise temizliğinde kullanılır.⁴² Farsça lûgatlar ise üşnan için, "çögen, ağdayı ağartan ve elbiseyi temizleyen bir kök" anlamlarını veriyor.⁴³ Ferit Devellioğlu ise üşnan için, çögenotu anlamını veriyor ve bir kök olarak sabun yerine kullanılır diyor.⁴⁴

Diğer bir temizleyici olarak toprağın kullanıldığı da bilinmektedir. Toprak, kapların yıkanmasında ve el temizliğinde kullanılmıştır.⁴⁵

MS 800'de Simyacıların babası kabul edilen Arap kimyacı Cabir ibni Hayyam'ın yazılarında sabunun etkili bir temizleyici olarak kullanıldığı belirtilmektedir.⁴⁶ Bu nedenle olsa gerek, sabunculuk ortaçağda İslam ülkelerinde gelişmiş bir imalât kolu idi. Edremit'te 1300 yıllarında yapılan Kurşunlu camiine ait vakfiyede sabunculuğa ait kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁷

Arap yarımadasının en önemli sabun imal merkezlerinden biri şüphesiz Nablus idi. Nablusta sabun üretimi miladî 10. asra kadar iner. Makdisî (ö. 990) sabunun Filistin ticaretindeki önemine, Şeyh el-Rebve (ö. 1326) ise, Nablus'ta sabun imalâtının olduğuna açıkça işaret ederler. İbn-i Batuta adlı meşhur seyahatnâme yazarı Nablus'tan şöyle bahseder; "Nablus sanayisi olan bir belde olup, zeytinyağından imal edilen sabunu vardır".

³⁷ İbn-i Manzur, *Lisanu'l-Arab Tehzîbu Lisani'l-Arab I-II*, Beyrut 1993, C.1, s. 31; *Es-sıhah fi'l-Lûgati'l- Ulûmi Mu'cemu'l-Vasît Tecdîdi Sıhah li allâme El-Cevherî*, Hzl. Nedim Maraşlı, Üsâme Maraşlı, Beyrut 1975, s. 24; *Lane Arabic English Lexicon*, Beyrut 1980.

³⁸ *A Turkish and English Lexicon*, Beyrut 1987, s. 124, 1423.

³⁹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 17.

⁴⁰ *Tıbyan-ı Nafi' der-Tekmile-i Tercüme-i Burhan-ı Katı' I-II*, İstanbul 1287, C. 1, s. 157.

⁴¹ Mustafa bin Şemseddin El-Karahisarî, *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1310, s. 44, 231.

⁴² İbrahim Enis ve diğerleri, *Mu'cemu'l-Vasît*, s. 167.

⁴³ Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lûgat I-III*, İstanbul 1984, C. 1, s. 148.

⁴⁴ *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1984, s. 1359.

⁴⁵ İbn-i Hacer el Askalanî, *Büluğ'u'l-Meram (Selamet Yolları) I-IV*, Tercüme şerh: Ahmed Davudoğlu, İstanbul tarihsiz, C. 1, s. 20-21; İmam Gazali, *İhyau Ulumiddin I-X*, Terc. Ali Arslan, İstanbul 1981-1983, C. 2, s. 435.

⁴⁶ *Dördüncü Beş Yıllık Kalkanma Planı Sabun ve Deterjan Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT yayınları, Ankara 1977, s. 5.

⁴⁷ "Sabun", *Meydan Larousse I-XII*, İstanbul 1972, C. 10, s. 805.

Nablus sabunu, kali, zeytinyağı, çerik/çorak ve sudan imal edilir. Kali ise, şih (yavşan otu) ve hamaz (acı ve ekşi bir bitki)'in yanmışından meydana gelir. Bedeviler, bu bitkileri istif hâlinde topluyor ve pişiriyorlardı. Daha sonra onun yanmış külünü keselere doldurup bin deveyi bulan kabileler hâlinde Nablus'a götürürlerdi.⁴⁸

Osmanlı'da sabunun kültürel değeri

Osmanlı Devleti'nde sabun kullanımı oldukça yaygındır. Hatta örf, adet ve görgü kuralları arasında sabun kullanımına yer verildiği görülüyor. Mesela, el yıkarken elinden sabunu kaçırmak ekâbir arasında çok ayıp sayılıyordu.⁴⁹ Kızların cihazları arasında sabun veya sabuna dair objeler bulunurdu. Bu gelenek sarayda bile hüküm sürüyordu. Padişah tarafından ihsan olunan hanım sultanların cihazları içinde altın sabun tepsi bulunuyordu.⁵⁰ Miskî sabun adıyla bilinen sabun sultana hediye edilebilecek bir değer taşıyordu.⁵¹ Âşıklar sevgiliye aşklarını, sevgilerini ve ümitlerini bazen bir parça sabun ile ifade ederlerdi. Osmanlı delikanlısı sunduğu ufak bir parça sabun ile sevgiliye "seni çoktandır seviyorum, senin aşkınla ölüyorum, beni reddetme" anlamlarına gelen mesajını bırakmak isterdi.⁵² Muhabbetnâmelerde sevgiye, aşka ve muhabbete dair tekerlemelerde inci, karanfil ve gülün yanında sabun da zikredilirdi; "sabun: derdinden oldum zebun."⁵³

Diğer taraftan sabun, kıymeti haiz ve rağbet edilen bir meta olmalı ki çalınan eşya arasında birkaç parça sabuna da rastlanıyordu.⁵⁴ Birkaç vukiyye sabun emanet bırakılabilecek değer taşıyordu.⁵⁵ Mahkemelere intikal eden davalar içinde sabun alacak verecek davaları da görülüyordu.⁵⁶ Vakıf hukukuna riayet edilmesinin gereği en veciz şekilde "vakıf sabunu yiyen

⁴⁸ Mustafa Murad ed-Debbağ, *Bilâdunâ Filistîn fi Diyarü'n-Nablus*, 2. Baskı, 1405/ 1985, s. 198; Walid el-Arid, *XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 439, 443.

⁴⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri I-II*, Hzl. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, C.1, s. 212.

⁵⁰ Salih Zorlutuna, "Edirne'nin sünnet ve evlenme düğünleri", *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1993, s. 294.

⁵¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (bundan sonra BA), A.MKT.UM, nr. 481/60.

⁵² Edmondo De Amicis, *İstanbul*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara 1986, s. 236.

⁵³ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul ts, s. 120.

⁵⁴ 22 Muharrem 1196/ 7 Ocak 1782 tarihli şeriye sicil kaydı. *Bk. İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi* (bundan sonra İMŞ), Üsküdar Mahkemesi, nr. 510, vrk.22b, 2. hüküm.

⁵⁵ Evâil-i Zilkade 1016/ 17-27 Şubat 1608 tarihli şeriye sicil kaydı. *Bk. İMŞ*, Galata Mahkemesi, nr. 191, s. 640, 2. hüküm.

⁵⁶ Örnek olarak; -Gurre-i Ramazan 1003/ 11 Mayıs 1595 tarihli şer'îye sicil kaydı. *Bk. İMŞ*, Galata Mahkemesi, nr. 191, s. 495, 3. hüküm; -16 Ramazan 1008/ 4 Aralık 1599 tarihli şer'îye sicil kaydı. *İMŞ*, Galata Mahkemesi, nr. 191, s. 503, 4. hüküm.

farenin gözü kör olur" mısdağı ile anlatılırdı.⁵⁷ Anadolu'da sabun bazı benzetmelere de konu oluyordu. Mesela bayatlayıp tadı değişen ve bozulan yiyecekler için "sabınsımak" terimi kullanılıyordu.⁵⁸ Osmanlı Anadolu'sunda bazı yerleşim merkezleri sabun öğesi taşıyan isimler ile anılıyor idi. 953/1546 tarihli İstanbul Vakıf defterinde Davud Paşa'nın vakıfları arasında Edirne'de "Sabuncu" adlı bir köy var idi. 1045/1635 yılını taşıyan bir kayıтта Tokat'ta bu tarihte "Sabuncu" adıyla bilinen bir köy bulunuyordu.⁵⁹

Osmanlı'da bir sanayi alt kolu olarak sabun sanayi

Sabun sanayi Osmanlılarda en mühim sanayi dallarından biri kabul edilmiştir. Belgelerin diliyle "memleketimizin menâbi'-i servetinün başlucalarından ve hemân en mühimlerinden" ve "Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne'de sanayi-i dahiliye meyânında başlucalarından" idi.⁶⁰ Geniş bir coğrafya üzerinde hükümlen olan Osmanlı Devleti'nde sabunun üretim, pazarlama ve tüketimi ile ilgili çok sayıda dokümana sahibiz. Bu konular ile ilgili ilk resmi düzenlemelere ait bilgileri Fatih, II. Bayezid, I. Selim ve Kanuni dönemi kanunnâmelerinde buluyoruz. Fatih dönemine ait Aydın'a bağlı Foça Sabunhanesine ilişkin düzenleme ile, I. Selim devrine ait 1519 tarihli Trablus Sancağı Kanunnâmesinde yer alan hukuki düzenlemeyi örnek olarak zikredebiliriz.

19. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar sabun, "sabunhane" adı verilen küçük işletme birimlerinde imal edilmekteydi. Sabunun hammaddelerinden birini zeytinyağının oluşturması nedeniyle, zeytin yetiştirilen bölgelerde çok sayıda bu tür küçük imalât atölyeleri kurulmuştur.

Batıda sabun kimyasının gelişmesine paralel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde sabunhanelerin yanında fabrika üretimine geçilir.

Sabunun hammaddeleri

Sabun imalatında kullanılan hammaddelere gelince, sabunculukta esas itibariyle kullanılan hammaddeler yağ, kostik, su, soda, kireç ve tuzdur.⁶¹ Osmanlıda ise sabun imalında çeşitli hammaddeler kullanılmıştır. Kullanılan hammaddeler, sabunun imal edildiğı bölgeye ve

⁵⁷ İlhami Yalınkılıç, "İstanbul üzerine çeşitlemeler", 10 Mayıs 1997 Cumartesi tarihli *Zaman gazetesi* Maarif Takvimi köşesi.

⁵⁸ *Derleme Sözlüğü I-XII*, Ankara 1978, C. 10, s. 3507. *Derleme Sözlüğü I-XII*, Ankara 1978, C. 10, s. 3507.

⁵⁹ BA, Maliyeden Müdevver, nr. 3458, s. 159; Ömer L. Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 345.

⁶⁰ BA, Şurâ-yı Devlet, nr. 1196/22.

⁶¹ Mithat Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Taşfiye Usulleri*, İstanbul 1936, s. 4.

zamana göre değişiklik göstermektedir. Tesbit ettiğimiz hammaddeler şunlardır; Zeytin Yağı, Soda, Çorak, Zeytin çekirdeği, Kireç, İçyağı, Sabun madeni, Hakşora, Kül / Kıla ve Üşnân, Fındık yağı, Talk, Silisit Sud, Tuz, Floransa Toprağı, Klor-Kalusyon-Natron/latron.

Sabunun yapılışı

Osmanlıda sabun imalatının hangi metotlarla yapıldığı ve hangi aşamalardan geçtiğine dair bir kısım bilgilere sahibiz. Bu bilgilerden ayrıntılı bir üretim şeması çıkarmak mümkün olmamakla birlikte sabun imalatına dair bir fikir vermektedir. Burada sadece bir örnek olması açısından Telhis-i Beyân adlı kanunnâme mecmuasında geçen sabunun yapılışı tarifi vermekle yetineceğiz:

“kara sabunda beş yüz vukiyye iç yağı bir nevbetdür kazgana koyub on sekiz gün gice gündüz kaynadub yirmi eşek yükü kül ve bir araba kireç ve on kile tuz suyu ile halt edüb sabun olur buna bir nevet ve bir kazan dirler”.

“yerlü sabun yine sabun hurdasından yapılır. Bir kazan yüz yirmi vukiyye gelir. Buçuk kantar kalya taşı iki yüz akçeye alınur. İki küfe kireç kırk dört akçeye, on vukiyye tuz ve beş küfe külhan küli yüz elli akçeye, ve bir çeki odun kırk akçeye, bir gün kaynamak ile hâsıl olur. Üç âdem mu’âvenetine muhtaçdur. Otuz akçe ve günde on akçe mağaza kirası ve her vukiyye sabun kırığı onar akçeye alınır. Ba’de’t-tabh on sekize satılır.”

“koyun yağı vukiyyesi onar akçe ve sığır yağı vukiyyesi sekizere ve her eşek yükü kül beş akçeye ve kireç arabası yüz akçeye tuzun kilesi yirmi ikiye, on iki araba odun bir nevbette gider. Her arabası ellişere ve işçiye bir nevbette üç yüz akçe olur. Mum ve saka ve sair masârif-i cüz’iyye ile her nevbette sekiz yüz vukiyye sabun çıkar gahi yirmi vukiyye noksan üzre gelir. Vukiyyesi onara verildikde kendülere bir nevbette bin beş yüz akçe fâide kalur.”⁶²

Sabun cinsleri

Osmanlı’da çok çeşitli ad ve cinste sabun üretilmiştir. Bunlardan bazıları; Trablus Sabunu, Çiçek sabunu, Misk sabunu, Hünkari (miskî sabun), Paşa sabunu (beyaz ve siyah), Alaca sabunu (rayıhasız),⁶³ Arakî sabun, Kara sabun,⁶⁴ Mine sabunu,⁶⁵ Kokulu sabun⁶⁶

⁶² Telhisü’l-Beyân, vrk. 184b.

⁶³ İMŞ, İstanbul Kadılığı, nr. 24, vrk. 25-b.

⁶⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (I-IX)*, İstanbul 1990-1996., C.8, s. 109, 111.

Kandiye sabunu,⁶⁷ Fes sabunu,⁶⁸ Arap sabunu⁶⁹ veya Mağrib sabunu.⁷⁰ Irakî sabun,⁷¹ Trabluskarî sabun,⁷² Girit sabunu, Leke sabunu,⁷³ Yerli misk sabunu, Edirne saray sabunu, Edirne'nin mis sabunu, Seng-i Musa sabunu, Miheng sabunu, Enderun sabunu, Halep sabunu, Hünkar sabunu, Kasap sabunudur.⁷⁴

Hülasa olarak çok erken tarihlerde ortaya çıktığına dair bilgilerimiz bulunan sabun, temizlik malzemesi olarak günümüzde de önemini korurken, ihtiyaç, örf, adet ve alışkanlıkların oluşturduğu bir dünyada kültür hayatımızı da zenginleştirici bir rol üstlenmiştir

Kaynaklar

"Bir kalıp sabunun yapılışı", *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, C. 9.

"Sabun", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, C. 10, s. 15.

"Sabun", *Meydan Larousse I-XII*, İstanbul 1972, C. 10, s. 805.

A Turkish and English Lexicon, Beyrut 1987.

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri I-II*, Hzl. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, C. 1.

Ahmed Safî, *Sefinetü's-Sâfi*, Yazma nüsha, C. 12.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (I-IX)*, İstanbul 1990-1996, C. 8.

Amicis, Edmondo De, *İstanbul*, çev. Beynün Akyavaş, Ankara 1986.

BA, Cevdet Belediye, nr. 7533.

BA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 23974.

BA, HR.MKT, nr. 25/74.

BA, İrade Hususi, nr. 16 M 1316-37.

BA, İrade Meclis-i Vâlâ, nr. 166.

---

⁶⁵ *BA*, İrade Meclis-i Vâlâ, nr. 166.

⁶⁶ *BA*, İrade Hususi, nr. 16 M 1316-37.

⁶⁷ *BA*, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, nr. 78, s. 14.

⁶⁸ *BA*, Cevdet Belediye, nr. 7533.

⁶⁹ *BA*, Hatt-ı Hümayûn, nr. 23974.

⁷⁰ "Sabun", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, C. 10, s. 15.

⁷¹ Halil İnalçık, "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, TTK, Ekim 1947, C. XI, S. 44, s. 700; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (I-IX)*, İstanbul 1990-1996, C.1, s. 590, 594.

⁷² *BA*, HR.MKT, nr. 25/74.

⁷³ Şemseddin Samî, *Kamus-ı Türki*, s. 797, 798.

⁷⁴ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri I-II*, Hzl. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, C. 1, s. 212.

BA, Maliyeden Müdevver, nr. 3458, s. 159.

BA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, nr. 78, s. 14.

BA, Şurâ-yı Devlet, nr. 1196/22.

Banarlı, Nihad Sâmi, *Türkçenin Sırları*, 10. Baskı, İstanbul 1987.

Barkan, Ömer L., Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hzl. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 253.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.MKT.UM, nr. 481/60.

Cengiz, Halil Erdoğan, "Eski çamaşırlar, killer, sabunlar ve leke çıkarma yöntemleri", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1993, C. 19, S. 112, İstanbul 1993, s. 44-47.

Çelik, Hüseyin, *Temizlik Doğudan Gelir*, Ankara 1995.

Derleme Sözlüğü I-XII, Ankara 1978, C. 10.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 6. Baskı, Ankara 1984.

Dölen, Emre, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Sabun ve Deterjan Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT yayınları, Ankara 1977.

El Hafız Ebi Abdullah Muhammed bin Yezid El Kazvinî, *Sünen-i İbn-i Mace I-X*, Tercüme ve Şerh: Haydar Hatipoğlu, İstanbul 1982, C. 2.

Enis, İbrahim ve diğerleri, *Mu'cemu'l-Vasıt*, İstanbul tarihsiz.

Es-sıhah fi'l-Lûgati'l- Ulûmi Mu'cemu'l-Vasît Tecdîdi Sıhah li allâme El-Cevherî, Hzl. Nedim Maraşlı-Üsame Maraşlı, Beyrut 1975.

Göksoy, Hasan Âli, "Enderunlu Fâzıl ve Zenannâme", *İlgi Dergisi*, Mayıs 1976, Yıl 10, S. 23, s. 29-32.

İbn-i Hacer el Askalanî, *Büluğu'l-Meram (Selamet Yolları) I-IV*, Tercüme şerh: Ahmed Davudoğlu, İstanbul tarihsiz.

İbn-i Manzur, *Lisanu'l-Arab Tehzîbu Lisani'l-Arab I-II*, Beyrut 1993.

İlhami Yalınkılıç, "İstanbul üzerine çeşitlemeler", *Zaman gazetesi*, 10 Mayıs 1997 Cumartesi.

İmam Gazali, *İhyau Ulumiddin I-X*, Terc. Ali Arslan, İstanbul 1981-1983.

İMŞ, Galata Mahkemesi, nr. 191, s. 495, 3. hüküm.

İMŞ, Galata Mahkemesi, nr. 191, s. 503, 4. hüküm.

İMŞ, Galata Mahkemesi, nr. 191, s. 640, 2. hüküm.

İMŞ, İstanbul Kadılığı, nr. 24, vrk. 25-b.

İnalcık, Halil, "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Bellekten*, TTK, Ekim 1947, C. XI, S. 44, s. 693-708.

İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 510, vrk.22b, 2. hüküm.

Kadri, Hüseyin Kâzım, *Türk Lûgati III*, İstanbul 1943.

Kahunden, Leon, *Gökbayrak*, çev. Galip Bahtiyar, İstanbul 1933.

Kitab-ı Mukaddes, İstanbul 1981.

Kur'an, Bakara Suresi.

Kur'an, El-Müddesir Suresi.

Kur'an, Tevbe Suresi.

Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul tarihsiz.

Lane Arabic English Lexicon, Beyrut 1980.

Lûgat-ı Ebuzziya, Kostantiniyye 1308.

Mustafa bin Şemseddin El-Karahisarî, *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1310.

Mustafa Murad ed-Debbağ, *Bilâdunâ Filistîn fi Diyarü'n-Nablus*, 2. Baskı, 1405/ 1985.

Onat, Mithat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*, İstanbul 1936.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Ankara 1991.

Sayılı, Aydın, *Mısırlılar'da ve Mezopotomyalılar'da Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK yayınları, Ankara 1982.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet 1318.

Tıbyan-ı Nafi' der-Tekmile-i Tercüme-i Burhan-ı Katı' I-II, İstanbul 1287.

Tuğlacı, Pars, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul 1982, C. 8.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük I-II*, Ankara 1988.

Walid el-Arid, *XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu-Kimya Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Sabun Alt Komisyonu Raporu, DPT yayınları, Ankara 1996.

Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lûgat I-III*, İstanbul 1984.

Zorlutuna, Salih, "Edirne'nin sünnet ve evlenme düğünleri", *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1993.